Sumerler hakda söhbet

Category: Filosofiýa,Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025
Sumerler hakda söhbet SUMERLER HAKDA SÖHBET

Türkmen halkynyň uzak geçmişiň jümmüşine uzaýan baý taryhy ýoly bar. Şol ýoluň dowamynda gadymy pederlerimiz çarwaçylygy hem, çomruçylygy hem başyndan geçirdiler, ýöne nähili bolanda-da millet hökmünde elmydama öz hormatyny we mertebesini saklap, dünýä halklarynyň taryhynda orun alan döwletleriň ençemesini döretdiler. Ykbalyň agyr synaglaryna garamazdan, dilini, edebini, däbini we dessurlaryny ýitirmediler. Halkymyzyň şol mahallarky taryhy, medeniýeti küňreli galalaryň harabalarynda, gum depelerine öwrülen gorganlarda saklanyp, biziň günlerimize gelip ýetipdir. Syrly geçmişiň müňde bir wakalaryndan habar berýän ýadygärliklerde pederlerimiziň buýsançly hem-de gowgaly taryhy jemlenendir.
Aslynda, soňky bir asyrdan gowrak wagtyň dowamynda toplanan arheologiýa, etnogenetika, antropologiýa, lingwistika maglumatlary iň gadymy ynsanyň Aziýa yklymynda dörändigini görkezýär.
Türkmenistanyň taryhyny açyp görkezýän iň gadymy we antik çeşmelerde Aziýa yklymynyň sähralarynda, bol suwly derýalaryň boýlarynda, kemerli dag jülgelerinde ýaşan kabylalaryň atlary berilýär. Biziň pikirimizçe, gadymyýetiň senenamaçylary ol kabylalaryň hemmesiniň sanawyny getirmändir. Ýitip gidenlerini (aýdaly «aky-obre») nireden gözlejek?! Gadymy Wedalar, Rigwide, Awesta ýaly kitaplar hem olaryň sanawyny doly berip bilmeýär. Gerodot, Ksenofont, Fukdid, Ktesiý Kingli ýaly antik senenamaçylar, geografiýaçy Strabon, ýunan ýazyjysy Plutarh, Pliniý kiçi, Flawiý Arriýan, Isidor Harakiskiý öz eserlerinde dürli sanawlary getirýärler. Ine, olar: ary, hett, kimmeriý, sak (iskit), sarmat, massaget, arameý, hionit, dah (daý, dänha), girkan, eftaly, sogdiýan, margiýan, parfiýan (parn), horezmli.
Günorta Türkmenistanyň çäklerinde – Köpetdagyň dag eteginde

bulardan has öňräk ýazuwsyz eýýamda ýaşan jeýtunly, änewli, namazgaly, altyndepeli, göksüýrüli kabylalar bilen bir hatarda, sumerler hem ýaşapdyrlar. Elbetde, biz kabylalaryň atlaryny öz ýaşan obalaryna, häzirki toponimiýa laýyklykda atlandyrdyk. Biziň bu aýratynlygy bellemegimiziň sebäbi, ýazuwsyz döwürde ýokardaky agzalan gadymy obalarda oturan kabylalaryň atlary ylymda nämälim bolmagynda galýar.

Mundan müňlerçe ýyl ozal Köpetdag bilen Garagumuň aralygyndaky oazisde ýaşan, türkmenleriň etnogenezinde yz galdyran sumerler hem oturymly kabylalaryň biri bolmagynda galýar. Ykbalyň emri bilen öz topragyny taşlap, Mesopotamiýany (Tigr we Ýewfrat derýalarynyň aralygy – B.A.) täze ýurt tutunan sumerler hem türkmenleriň müňlerçe arkasynyň biridir. Bu taryhy welaýat Yrak Respublikasynyň günortasynda ýerleşip, gadymy dünýäniň taryhynda döredilen ajaýyp siwilizasiýadyr. Ol arap-pars we türk dilindäki çeşmelerde «sumer», «sümer», roman-german we slawýan dillerindäki edebiýatlarda bolsa «şumer» diýlip alynýar. Biz bu ýazgymyzda özümize ýakyn «sumer» adyny ulanmakçy.

Aslynda, Sumer siwilizasiýasy Günbatar medeniýetiniň «buşlukçysy» saýylýar. Türki dillerde Sumer etnosynyň ady suw hem ýer (suwer) sözleriniň birikmeginden emele gelen diýlip hasaplanýar. Mysal üçin, gadymy runa ýazgysynda: «Türk iduk ýerisuby» («Keramatly türk ýersuwy») diýlip teswirleme berilýär. Gazak ýazyjysy O.Süleýmenow meşhur «Aziýa» kitabynda: «Orta asyrlarda türk-oguz kabylalarynyň arasynda sawyrlar ýatlanylýar, «Sumer», «Sumber», «Suber» sözleri bolsa, altaý we mongol halklarynyň arasynda şu wagta çenli olaryň mifiki ata Watany hökmünde kesgitlenilýär» diýip teswirleýär. Sibiri öwrenji alymlaryň ýazyşy ýaly, Sibir toponimi hem sumer bilen baglanyşyklydyr. Orta asyrlarda agzalan etrap Ibir-Şibir ady bilen çeşmelere giripdir. Belli taryhçy Öwez Gündogdyýewiň işlerinde bolsa, Sumbar derýasy sumerler bilen utgaşdyrylýar.

Sumer siwilizasiýasynyň Günorta Türkmenistanyň Änew, Namazga we Göksüýri medeniýetleriniňki bilen meňzeş bolmagy sumerşynaslygyň taryhyndaky ilkinji açarlaryň biridir. Bu

meňzeşlik eneolit döwründen (b.e. öňki V müňýyllygyň ahyryndan) gaýdyp, irki bürünç zamany (b.e. öňki IV müňýyllygyň ortasy – III müňýyllygyň ahyry) bilen senelenýär. Alymlaryň köp ýyllaryň dowamynda alyp baran derňewleri sumerleriň medeniýetiniň, sungatynyň yzlarynyň türki halklarynyňky bilen biziň döwrümizde hem gabat gelýändigini görkezdi.

O.Süleýmenow: «Şumer dili b.e. öňki IV müňýyllykda ýüze çykypdyr. Şumer Wawilon sillabirileri (bogunlardan düzülen ýazuw ulgamy – B.A.) bolsa, b.e. öňki VI asyra degişlidir» diýip takyklaýar. Diýmek, entek sumerleriň hemmesi öz ata ýurtlaryndan – Günorta Türkmenistanyň dag etegindäki bol suwly ýaýlalardan göçüp ýetişmänkäler, olarda dil ulgamy bolupdyr. Bu bolsa sumerlerde ilkinji adalgalaryň (mysal üçin, Anu, Gatar, kerpiç) hut şu ýerde dörändigine hem-de biziň wagtymyza çenli saklanyp galandygyna şaýatlyk edýär.

Sumer-Akkad mifologiýasynda Anuwyň keşbi «Asman Taňrysy» hökmünde berlipdir. Ol öküz şekilinde bolup, meşhur «Gilgameş» (Bilge, bilgir, köp bilýän) eposynyň baş gahrymanlarynyň biridir. Bu meşhur eserden bir parçany getireliň:

«Gilgameş hemmesini gördi, Hemmesini synady. Ýapyk syry soňuna dek düşündi, Suw almaklyga çenli näme bolanyny – Parasatlylygy, tutuş geçmişi».

Ýokarda hem nygtaýşymyz ýaly, sumerlerde hatyň ilkinji alamatlary b.e. öňki VI asyrda döräpdir. Hut şonuň üçin b.e. öňki 2500-nji ýyllyga degişli «Faradaky» (Hudaýlaryň sanawy) sanaw edil beýlekilerde bolşy ýaly, Anuwyň ady bilen açylýar. Anuwyň ady beýleki hudaýlaryň atlarynyň öňünde determinatiw (filosofiýada ähli hadysalaryň, wakalaryň kanunalaýyklygy we sebäp şertliligi hakyndaky taglymat) hökmünde goýulýar. Ol Mesopotamiýanyň Urug şäheriniň baş hudaýy bolup, hemişelik derejesi «Hudaýlaryň atasydyr».

Emma «Enuma eliş» atly akkad poemasynda ol Anşaryň we Kişaryň ogly hökmünde berilýär. Gadymy Urug şäherindäki Ak ybadathanada Anuwyň (öküziň kellesi – B.A.) hatyrasyna mermerden ýadygärlik bina edilipdir. Altyndepede bolsa ol sap altyndan guýlandyr. Meşhur amerikan gündogarşynasy S.N.Kramer:

«Şumerleriň we akkadlaryň bize gelip ýeten rowaýatlarynda, ilkinjiden, Älemi döretmek we gurmak, hudaýlaryň dogulmagy, olaryň gazaply we mähirli häsiýetleri dogrusynda gürrüň edilýär» diýip belleýär.

Şu ýerde ýene bir bellemeli zat: sumerlerde Enki hudaýyna uýulmasy ýörgünli bolupdyr. Muny S.N. Kramer şeýle teswirleýär: «Has mazmunly we takyk sumermiferiniň biri sumerlerde suwuň, şeýle-de parasatlylygyň hudaýy, Älemde tertibi ýola goýan Enkä bagyşlanypdyr. Mif Enkä bagyşlanan öwgüli sena bilen başlanýar». Onuň adynyň birinji «an» («en») bölegi ýer, toprak manysyny aňladýar. Enki Älemdäki gury ýerlere gözegçilik edipdir, hasyllylyk, ekinzarlyk, ter çemenli baglaryň güllemegi diňe şoňa bagly bolupdyr.

Belli sungatşynas L.I.Rempel sumerleriň türki halklar bilen ýakynlygy hakyndaky Günbataryň alymlarynyň öňe süren ylmy nazaryýetlerine örän şübheli garapdyr. F.Groznyý bu babatda şeýle teswirleýär: «Megerem, hemmeleriň şaýatlyk edişi ýaly, iň gadymy wagtlarda şumerler b.e. öňki VI müňýyllykda we has irräk Türküstanda (şol sanda Günorta Türkmenistanda – B.A.), ýa-da Gazagystanda ýaşapdyrlar». F.Groznyý Orta Aziýadan ilkinji akym bolup giden sumerleriň antropologiki aýratynlyklaryny hem belläpdir. Onuň ýazmagyna görä, sumerleriň birinji akymynyň wekilleri süýri kelleli ilaty bolupdyr.

Aslynda, Äneweiň, Namazgadepäniň, Göksüýriniň we Altyndepäniň iň gadymy oguzlaryň ýurdy bolandygy şübhesizdir. Ýeri gelende aýtsak, bu nazaryýet hakynda ozal hem alymlar tarapyndan dürli garaýyşlar öňe sürlüpdi. Günorta Türkmenistanyň gadymy ekerançylygynyň taryhyny derňän paleobotanik G.N.Lisisina şeýle belleýär: «Bu sebitde (Günorta Türkmenistanda – B.A.) ekerançylygyň we maldarçylygyň emele gelmegi b.e. öňki VI müňýyllykda bolup geçipdir».

Eger-de, gadymy ekerançylygyň ilkinji şineleri neolitde (b.e. öňki VII müňýyllykda) ýüze çykan bolsa, eneolitde (b.e. öňki V müňýyllygyň ikinji ýarymynda) ol doly ýola goýlupdyr.

Akademik W.I.Wawilowyň maglumatlaryna görä, topragyň 640 sany örän möhüm medeni ekinleri, däneli we miweli ösümlikleriň 500-

e golaýy Aziýadan gelip çykandyr. Ol Aziýanyň çäklerinde medeni ösümlikleriň döreýşiniň 5 merkezini kesgitledi. Muny G.N.Lisisina: «Bäşinji merkez özüne Kiçi Aziýany, Zakawkazýäni, Eýrany we Günbatar Türkmenistany girizýän Günorta-Günbatar Aziýadyr. Ol, esasan, özüniň dürli kesellere garşy durup bilýän bugdaý görnüşleri bilen meşhur» diýip ýazýar.

Belli bolşy ýaly, iň kämil zähmet gurallary diňe irki eneolitde ýüze çykýar. Meşhur alym, professor G.F.Korobkowanyň ýazmagyna görä, Jeýtundan – Çakmaklydepeden «hassuan» (Demirgazyk Mesopotamiýadaky neolit zamanynyň ekerançylyk medeniýeti – B.A.) görnüşli 2 sany daşdan ýasalan kätmen tapyldy. Mundan başga-da, gadymy pederlerimiz topragy ýumşatmak üçin halka görnüşli daşlary, agaçdan bejerilen kätmenleri peýdalanypdyrlar. Gadymy Mesopotamiýa seredeniňde, meňzeşligi boýunça ol ýylgyndan ýasalypdyr.

Şu ýerde Gadymy Mesopotamiýanyň ekerançylygy hakynda D.G.Rederiň we Ý.A.Çerkasowanyň maglumatyny getirmekçi: «Eneolitde daş-töweregi batga bilen gurşalan azajyk ýerlerde bakja önümleri (sarymsak, sogan, hyýar) ekilipdir. Iki derýalygyň esasy iýmişli bagy bolan finikiýe palmasy örän ir ekilip başlanypdyr. Şol sanda künji ekilipdir».

Günorta Türkmenistanda eneolitde ekerançylyk ýerlerini özleşdirmek, topragy taba getirmek üçin iri şahly mallaryň (öküz) kömeginden peýdalanypdyrlar. Pederlerimiz batgadan (esasan, uzaga çekýän ýagyndan soň) sähel tapawutlanýan topragyň üstünden iri şahly mallary geçirip-depeledip, ony ýumşadypdyrlar. Bellenmeli ýagdaý, şu usulyň ulanylan ýerinde el zähmeti gerek bolmandyr. Ýöne bu usulyň Gadymy Sumerde ulanylmandygy sebäpli, öküze Anuwa uýulmasy ilki Günorta Türkmenistanyň şekillendiriş sungatyna b.e. öňki V müňýyllygyň ahyrynda ornaşyp ugrapdyr.

Akademik W.M.Massonyň ýazyşy ýaly: «Günorta Türkmenistandan öküziň keramikadan ýasalan heýkelleri baryp b.e. öňki VI müňýyllygyň irki ekerançylarynyň ýadygärliklerinden tapylýar we b.e. öňki V-VI müňýyllyklardaky ilatly ýerlerde köp duşýar».

Sumerleriň «Gilgameş» eposy hem düýpli seljermelere mynasyp eser. Eposda mifiki ugra ýykgyn edilýän hem bolsa, onda Injiliň sýužetleri – Asman we Zeminiň ýaradylyşy, Nuhuň tupany hakyndaky maglumatlarda beýan edilýär.
Umuman, sumerleriň Günorta Türkmenistanyň çäklerinde galdyran yzlary ýörite derňewlere mynasyp bolmagynda galýar. Eger-de, gözlegler mundan beýläk hem dowam etdirilse, täze delilleriň hem-de subutnamalaryň ýüze çykjakdygyna şübhelenmese bolar.

Bäşim ANNAGURBANOW,
arheolog. Taryhy makalalar